

HORVÁTH MIHÁLY

EMLÉKEZETE

(OLVASTATOTT A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1879 MÁRCZIUS 6-IKI ÜLÉSÉN.)

L FRAKNÓI VILMOSTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA RÁTH MÓR.

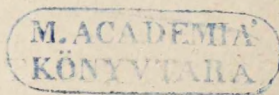
1879.

293532

VI° FILA ALVION

EXEMPLETUM

LIBRARIUS IN V. ALVION IN V. ALVION IN V. ALVION

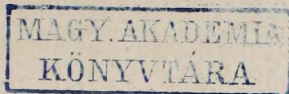

TECHNICAL

LIBRARY OF THE

1977

A Történelmi Társulat tizenkétéves életpályáján nem ért gyászosabb napot, mint az volt, melyen HORVÁTH MIHÁLYT végső nyughelyére kíséré.

Sokszoros veszteséget szenvedtünk kimultával.

Egy személyben elvesztettük Azt, ki e társulat létesítése körül, bölcsesége, lelkesedése és nevének varázsa által, legtöbb érdemeket szerzett; Azt, ki e társulatnak kezdettől fogva vezére, soha nem szünő érdeklődésével, nem lankadó buzgóságával, virágzóvá és dúsan gyümölcsözővé tette; végre Azt, kinek tudományos munkássága, belső értéke és külső hatása által, példányképül szolgált nekünk, és szolgálni fog utódainknak.

A Történelmi Társulat ma nemcsak egyik létesítőjének és elnökének; hanem egyúttal az *újabb magyar történetírás megalapítójának* emlékezetét ünnepli.

A mai ünnep e jelentőségével szemben, kétszerezsen kell sajnálnom, hogy a Társulat fájdalmának és kegyeletének tolmácsául *engem* hívott föl; túlbecsülve a személyes tisztelet és hála érzelmeinek hatását. Ez elég erős volt arra, hogy elnémítva a szerénység sugalma-

zásait, a reám bízott tisztnek elvállalására bírjon; de — sajnos — nem lehetett elég erős, hogy pótolva a szó és toll hatalmának hiányát, e tisztnek *méltó* betöltetésére képesítsen.

Pedig a föladat méltó lett volna egy nagy szónokhoz és egy nagy íróhoz.

A magyar történetírók sorában egy sincs, kinek művei úgy a történetírás mint a közszellem fejlődésére oly jelentékeny befolyást gyakoroltak, mint az övéi. És egy sincs, kinek élete eseményekben és tanulságokban oly gazdag lett volna, mint az övé.

Szívesen időzném életpályája viszontagságteljes lefolyásának elbeszélésénél; előadva, mint küzd egy egész évtizeden át sikertelenül, hogy magának irodalmi hajlamaival összhangzó szerény állást biztosítson; mint emeltetik azután falusi lelkészből váratlanul püspöki székre, és mint ragadja a függetlenségi küzdelem árja a nemzeti kormány magaslatára; hogy csakhamar életveszély között, szolgának átöltözve, kelljen külföldre bújdosnia, és tollával keresni kenyerét; majd tizenhét év múltával, mint tér vissza hazájába, hogy a ki tegnap még hontalan száműzött vala, holnap már a királyi hölgyet oktassa felszabadult honának történetére.

És Önök elé idézve az ő rokonszenves, nemes egyéniségét, melytől távol volt minden önzés és hiúság, szívesen mondanám el, mint buzdított és lelkesített mindnyájunkat, mint támogatott és emelt sokakat közülünk.

De ez órában, mikor a *Történelmi* Társulat ünnepelei Horváth Mihály emlékét; az ember, a főpap, az államférfiú egyéniségének háttérbe kell vonulni a *törté-*

nettró előtt, a ki egész figyelmünket leköti; annál inkább, mert első föllépése és későbbi fejlődése, a magyar történetírás történetének egyik legfontosabb és legérdekesebb fejezetét képezi, mely minden pontján szorosan érintkezik magának a nemzetnek köztörténetével.

I.

A kor, melyben Horváth Mihály az irodalom terén föllépett, nagy átalakulás kora volt. Minden művelt európai nemzet keresztül ment ezen; de nagyobb nehézségeket sehol sem támasztott, mint nálunk.

Mi is középkori intézményeinket az újkor eszméinek igényei szerint igyekeztünk átalakítani; de azonfölül ugyanakkor szükséges volt elhanyagolt nemzeti individualitásunkat is kifejleszteni és érvényre emelni. Az európai állami rend és civilisáció színvonalára emelkedni, de úgy, hogy nyelvben, érzésben és öntudatban még magyarabbakká váljunk, mint ekkorig valánk: ez volt a föladat.

Ezen kettős processzus szerencsés és normális lefolyása a nemzeti élet minden tényezőinek összemunkálását igényelte. Nagy nemzeti föladatok megoldásával szemben, a kormányférfi és a törvényhozó magára hagyatva, erőtlennek bizonyodik. És hogy azon államférfiak, kik e század második negyedében nemzeti mozgalmaink élén állottak, föladataik számtalan nehézségeivel diadalmasan megküzdve, a szabadelvű reform és a nemzeti haladás eszméinek uralmát örök időkre meg-

alapították, jó részt annak a szerencsés körülménynek köszönhető, hogy az *irodalomban* hatalmas szövetségest találtak. Széchenyi, Kossuth és Deák hatásában nagy részök volt Révay-, Kazinczy- és a Kisfaludyaknak, kik őket megelőzték; Vörösmarty-, Eötvös- és Horváthnak, kik őket támogatták.

Természetes, hogy fontosabb szerepe az irodalom egyik ágának sem volt, mint a történettudománynak. De az új szellem, mely a múlt század hetvenes éveiben irodalmunkat hosszú álomból új életre ébreszté, későn hódította meg a történetírást.

Míg *latin* nyelven Katona és Pray monumentális munkákban gazdag anyag-készletet halmoztak össze, s azt *német* nyelven Feszler és Engel, nagyszabású műveikben, szellemmel és ízléssel dolgozták föl: a *magyar* nyelven közrebocsátott néhány történelmi munka sem tartalom és fölfogás, sem előadás és nyelv tekintetében, nem elégítheték ki a fejlődött ízlés és a nemzeti érzület követeléseit. Csak kettő képez némileg kivételt. Budai Ezsajas *Magyarország Históriája* és Virág *Magyar Századai*; de amazt nehézkes nyelve csakhamar élvezhetetlené tévé; az utóbbi munkának pedig csak kezdete (Zsigmond haláláig) látott napvilágot.

Ekkor föllép Horvát István, nagy reményeket keltve országszerte, hogy annál kínosabbá tegye a csatlódást. A gúnyt, melynek hangján újabban szokássá vált nagy szellemének tévedéseiről szólni, nem érdemli meg. Nemes alakja, mesés tudományosságával és rajongó lelkesedésével, tiszteletet parancsol. És nem lehet kétségbevonni, hogy lelkesítő befolyást gyakorolt olvasóira, még inkább hallgatóira.

Azonban munkásságában és iskolájában komoly veszély rejtett, a mely nemcsak a történetírásnak, hanem magának a nemzetnek jövőjét fenyegeté.

A hatás, melyet Horvát István munkái a nagy közönségre természetszerűen gyakoroltak, ellentétben állott a nemzeti élet, a haladás és reform, legfontosabb érdekeivel. Ápolták a nemzet önértetét, de azon vészteljes irányban, mely az önbálványozáshoz és minden idegennek megvetéséhez vezet, a mire e nemzetben mindig nagy volt a fogékonyság. Táplálékot adtak azon táblabírói fölfogásnak, mely a külföldi állapotok ismeretéből csak azt az egy axiómát vonta le, hogy «Extra Hungariam non est vita».

Szerencsére, ezen meddő és veszélyes iránynyal szemben, a legalkalmasabb időben, épen az első reformországgyűlés (1832—6) idejében *új iskola* alakúl, mely a nemzeti mozgalmak üdvös tényezőjévé válik, és egyúttal a magyar történetírást európai színvonalra fogja emelni.

Ezen iskolának megalapítója és legtevékenyebb tagja: Horváth Mihály volt.

II.

Alig képzelhetni élesebb ellentétet, mint Horvát István utolsó és Horváth Mihály első munkái között.

Őt nem csábíták az őstörténet lidérczlángjai, sőt még a régi dicsőség valódi fénye sem kápráztatta el szemeit.

Oly térnek művelésére szenteli erejét, mely leginkább parlagon hever, és legtovább várat gyümölcseire. A *cultur-történetet* karolja föl.

Azon helyes tapintat, melylyel a munkakört megválasztja; azon biztosság, melylyel a helyes eszközöket fölismeri, bárkinél találkoznánk azzal, méltán föltűnést keltene. De még inkább meglepő, ha tudjuk, hogy huszonnégy éves ifjúnak tulajdona, a ki csak imént hagyta el egy vidéki város papnöveldejét, s most egy szerény faluban végezi a segédlelkész teendőit.

Mily befolyások keltették föl lelkében a történetírói hivatást? s vajjon volt-e a ki a kezdet akadályait útmutatásával elhárítani segíté? nem tudjuk. Igen valószínű, hogy ő is, miként a legtöbben közülünk, kiknek a tudományos képzés mai gazdag segédeszközeit nélkülöznünk kellett, iskola és mester nélkül, a naturalisták és autodidakták mindannyi nehézségeivel küzdve, csak a saját lelkesedése adott erőt és saját belátása útmutatást. Ő is büszkén elmondhatá: «Est Deus in nobis, agitante calescimus illo».

De ha nem ismerjük is a forrást, melyből a hatalmas folyam eredett; tudjuk, ki adott folyásának irányt, és ki vezette a mederbe, melyből ársai termékenyítve terjedének szét.

Ez irányt az *Akadémiától* vette. A Magyar Tudós Társaság alig kezdé meg működését, sietett a magyar történetírók munkásságának kijelölni a tért, a melynek művelését a legszükségesebbnek ismerte föl.

Mindjárt legelső közülésén, 1832-ben, a következő kérdéssel nyitotta meg a történettudományi (száz ara-

nyos) pályázatok sorát: «Mily befolyásuk volt *honi városainknak* nemzetünk kifejlődésére és csinosbulására?» És minthogy a kitűzött határnapig egy pályamunka sem érkezett, az 1834-ik évi közülesen újlag kitűzte. Majd, mielőtt még a második határidő letelt volna, 1835-ben a következő második kérdésre tűzött ki jutalmat: «Milyen állapotban volt a *műipar és kereskedelem* honunkban az Árpád- és vegyes házakból származott királyaink alatt? mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről annak előmozdítására? melyek voltak a nagyobb emelkedéseket hátráltató akadályok? milyen befolyásuk volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?»

És időközben (1834 tavaszán) a Marczibányi-intézet, mely később az Akadémiába olvadt, szintén egy cultur-történeti pályázatot hirdetett a következő kérdésre: «Miben és mennyire különbözött az *Európába költözködő magyar nemzetnek* erkölcsi és polgári culturája Európának akkori culturájától?»

Az utóbbi két pályakérdés vezette Horváth Mihályt magányából, hol történeti tanulmányainak élt, az irodalmi alkotás és a közpálya terére.

A Marczibányi-intézet pályázatára irt felelete volt első munkája. 1834- és 35-ben írta azt. A kérdés formulázása nem tekinthető correctnek. A kívánt párhuzamnak semmi alapja nem volt, attól semmi eredményt nem lehetett várni. A beköltöző magyarokat a IX. századbeli angolokkal és svédekkel párhuzamba állítani, csakugyan igen különös volt; majdnem olyan, mintha Sèvre gyártmányait a holicsi fazekasok műveivel akarnók összehasonlítani.

Azonban volt a kérdés kitűzésének mélyebb motívuma, mely teljes méltánylásra érdemes. Ösztönt kívánt adni a külföldi cultur-történeti munkák tanulmányozására, és figyelmeztetni a magyar történetnek az összes európai történettel összefüggésben való tárgyalására.

A pályázat hirdetőinek ezen intentióit az egyetlen pályamunka, a mely beérkezett, helyesen fogta föl és vitte keresztül. Szorgalmasan tanulmányozta át Eichhorn, Heeren, Hüllmann, Wachsmuth és mások műveit. És dolgozatának felét foglalja el azon kép, melyet Európa polgári és erkölcsi műveltségéről, a magyarok bevándorlása idejében, nyújtott.

Azonban, a Marczibányi-intézet viszontagságai következtében, a pályázat csak egy évtized múltával dőlt el, és Horváth munkája 1846-ban látott napvilágot.

Sokkal előbb, 1837-ben dőlt el az *ipar és kereskedés* történetére vonatkozó pályázat. Horváth munkája a jutalmat nem nyerte el ugyan, de dicséretre és kinyomatásra érdemesnek ítéltetett; bár azt a három bíráló közül az egyetlen szakember Czech János * a legkitünőbbnek; ellenben a jutalmazott munkát, melynek szerzője az azóta rég elfeledett Kossovich vala, jelentéktelen compilációnak tüntette föl.

Ezen félsiker, a mely egyébkint az Akadémia csarnokait is megnyitotta Horváth előtt, buzdításul szolgált neki, hogy a megkezdett úton tovább haladjon. Az akadémiai pályakérdés csak alkalmat nyújtott neki a tárgy földolgozására. Az ösztön, hogy azzal foglalkozzék, a belátás, hogy az ép oly fontos mint korszerű, meg volt lel-

* A másik két bíráló Kiss János és Czuczor Gergely.

kében. És azért a pályakérdés nem szabta meg munkásságának határát. Befejezve a magyarországi *ipar és kereskedés középkori történetét* tárgyaló munkáját, azonnal hozzáfogott a folytatásához, hogy a legújabb korig vezesse. Jól tudta, hogy miként a politikai történet úgy a cultur-történetnek egyes irányai csak úgy válnak teljesen érthetőkké és tanulságosakká, ha egész összefüggésekben és fejlődésekben állnak az olvasó előtt.

„Az *ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*“ 1840-ben látott napvilágot, két évvel előbb mint 1837-ben dicséretre méltott pályamunkája.

Megjelenése nagy föltűnést keltett. Az emberek meglepetve kérdezték egymástól: vajjon tehát az iparnak és kereskedésnek is van-e története? És még növekedett a meglepetés, midőn meggyőződtek, hogy *ezen* történetnek is vannak jelentékeny eseményei, a melyek teljes mértékben megérdemlik a nemzet figyelmét; és hogy találkozott író, a ki *ezen* történetnek lapjait oly szép nyelven és vonzó előadásban tudta megírni, a melyen ekkorig a nagy királyok fényes tetteit és a nemzeti küzdelmek válságait sem lehetett olvasni.

A meglepetésnél, melylyel e munkát a nagy közönség fogadta, nem volt csekélyebb az elismerés, melylyel a tudományos körökben találkozott. Érdekesen illusztrálja ezt a következő, 1841-i akadémiái közlésen, a nagy jutalom odaitélésének története.

III.

Azon időben az akadémiai nagy jutalom nem fölváltva az egyes tudományzakokat illette, mint jelenleg; hanem a megelőző évben megjelent összes irodalmi termékek közül a legjelesebbnek ítéltetett oda.

Az 1840-ik év különösen termékeny volt becses kiadványokban. Ekkor jelentek meg összegyűjtve Kölcsey minden művei és Vörösmarty újabb munkái; továbbá Jósika regényeiből több kötet, Szemere Bertalannak utazási leírása, Császár Ferencznek a magyar váltójogot és Györy Sándornak a felsőbb analysis elemeit tárgyaló munkái.

Mindegyik osztály rendes tagjai egyenként adták be ajánlataikat. A történettudományi osztály tagjai — kiknek immár, fájdalom, egyikét sem bírjuk sorainkban — Horváth Mihály és Szemere munkáit ajánlották; és pedig a többség egyedül vagy legalább első helyen Horváthét, melyről mindnyájan a legmelegebb hangon szólnak. Többi között Jerney János is, bár más iránynak volt híve. «Történeti irodalmunk, — úgymond — részint a még levéltárakban ismeretlenül heverő kútfők szegénysége miatt, részint a hon egyetemi kül- és belállapotját festő, s motivált adatok tökéletlen, egyoldalú, kevés philosophiai szellemmel irt földolgozása következtében mindeddig oly csekély, hogy összes irodalmunk legnagyobb nyereségének kell tartanunk, minden oly történeti munkát, mely a mondott hiányokat némileg pótolja. Teljes mértékben ilyen pedig Horváth Mihály ipar és

kereskedés története . . . Főérdeme . . . hogy szerző benne az eddig oly kevés figyelemre méltatott belső népeletnek s műveltségnek történetét philosophiai szellemmel s tapintattal oly jelesen adja, hogy jobbat . . . alig adhattott volna valaki . . . Honi történetünknek legtanulságosabb . . . részét a népi életet s evvel kapcsolatban álló philosophiai történeteket felvilágosítván, oly . . . mezejére lép a történetírásnak, mely nálunk mindeddig ismeretlen vala, s melynek ismeretlensége volt épen oka annak, hogy történetírásunk eddig nagy részben egyoldalú s kizárólag a politikai surlódások és harczoknak volt tára . . .»

«Ki ne ismerné — kérdezi Luczenbacher (Érdy) János — ez egyetlen munkát e nemben literatúránk mezején? Tartalmát azonkívül, hogy korszerű, érdekes és dús, még a honszeretet melege is ömli át . . . Eredetisége s korszerűsége miatt, de főkép azért, mivel ekkorig e nemben egyetlen, nagy gonddal és szorgalommal írott munka, felülmúlja versenytársait.»

És még a szigorú Bajza is magasztalásokkal halmozta el Horváthot. «Ő — úgymond — nemcsak szerencsés kutató, nemcsak adatokat tud gyűjteni, hanem azokat ítéllettel és belátással tudja földolgozni. Előadása világos, nyelve szép, férfias, hibátlan. Munkáját nemcsak sok tanúsággal, hanem gyönyörűséggel is lehet olvasni; mert igyekszik megközelíteni azon pontot, hol a *historia tudomány és művészet* egyszersmind.»

Az Akadémia minden osztályok tagjaiból bizottságot küldött ki, mely a nagy jutalom odaitélése tárgyában, a közülésnek javaslatot tegyen. A bizottság, — mely-

nek jelentését tisztelt tagtársunk Pulszky Ferencz írta meg — Vörösmarty és Szemere munkái között a nagyjutalmat megosztatni, s Horváthét első helyen dicséretre érdemesíttetni ajánlá.

Azonban a közülés nem fogadta el e javaslatot. A nagy jutalmat nem osztotta meg a nemzet legnagyobb költője és az ünnepelt szónok között; az *egész* nagyjutalmat a nagy-abonyi káplánynak ítélte, Horváth Mihály munkájának, «mint oly munkának, mely — a hivatalos jelentés szerint — azonfelül, hogy korszerű, érdekes és adatokban dús, irodalmunkban egyetlenegy a maga nemében, s melyet a reáfordított rendkívüli szorgalom és a gondos előadás is kitüntet: oly tulajdonok, mik e munkát *a közönség figyelmébe nagy mértékben ajánlják*».

Alig csalódunk, midőn fölteszszük, hogy a végső szavak adják a közülés határozatának megfejtését, és azt Széchenyi István befolyásának kell tulajdonítanunk. Bizonyára tudta ő méltányolni azon hatást, melyet a nemzetre Vörösmarty gyakorolt, és azt, melyet a külföldi intézményeknek és kulturai állapotoknak Szemere mesteri tollával rajzolt képe hivatva vala gyakorolni. Mindazáltal a fenforgó körülmények között, az Akadémia legsürgetőbb kötelességének azt tekinté, hogy Horváth munkáját «ajánlja a közönség figyelmébe».

Köztudomású, hogy a legnagyobb magyar az anyagi jólét, az ipar és kereskedés kifejlesztésében látta kulturai emelkedésünk és állami létünk legfontosabb biztosítékát, melynek megszerzését a nemzeti teendők sorában, meggyőződése szerint, első hely illeté meg. Tudjuk,

hogy e fölfogásának érvényesítésében a nagy közönség tájékozatlanságával és a szabadelvű politikusok türelmetlenségével kellett küzdenie.

Mindkét irányban jelentékeny hatást várt Horváth munkájától, mely népszerűvé teheté az ipar és kereskedés emelésére célzó igyekezeteit, és kimutathatá ezeknek sürgősségét.

Horváth Mihály a történetíró ugyanazon eredményre jutott, mint Széchenyi István az államférfiú. És ez saját gondolatait találta kifejezve amannak számos lapjain is; így például, mikor fájdalmasan emeli ki, hogy történetíróink, «miután a trónváltozások és ország-szerződések, háborúk és békekötések, s más nagyszerű és nem nagyszerű, de lármás események írásával elfoglalvák: figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét; miután azok, míg egyeseknek is bajnoki tetteit vagy az öldöklő csaták véres menetét, az ármány csel-szövényeit, az önzés dúlásait, a féktelenség viszályait, eseményeket és tetteket mik eltűntek, gyakran semmi következtetést sem hagyva magok után, mint azon elég szomorú tanulságot: mily sikertelenül küzd, nem ritkán a szellem a felforrott elemek hatalma ellen, s miként sikerül, az emberiséget gúnyolva, a czink, az ármány stb. — míg mondám, mindezeknek sokszor nyomról-nyomra részletes történetét adják: a polgári élet békés foglalkodásait, csak mintegy mást téve, átmenetben is alig említék».

És Széchenyi benső elégtétel érzésével olvashatá, midőn a történetíró így szólott:

«Sajátsága az embernek, hogy a rendkívüli és csil-

logó, a szokatlan és zajt ütő, bár belérték nélküli, mindig élénkebben leköti figyelmét, mint a csendes és lassú, de malasztos és boldogító működése az életnek. S ha valahol, e tekintetben bebizonyúlva látjuk azon, nem épen vigasztaló igazságot, hogy az emberi ész mindig inkább törekedék megörökíteni azoknak emlékét, kik zsarnoki hatalmat űztek fölötte, mint azokét, kik őt boldogítani, életét könnyíteni, szépíteni igyekevének.»

Vagy pedig mikor Horváth a szomorú kép után, melyet anyagi elmaradásunkról rajzol, a következő bizalmat és lelkesedést keltő szózatot intézi a nemzethez:

«Bizonyára Magyarországnak, ha a megkezdett pályán állhatatosan, s minden kezdetet súlyosítani szokott nehézségektől el nem csüggedve, anyagi állapotának tökéletesbítése mellett polgári institutióit is korszerűleg javítva, a népnevelésre gondosabban ügyelve, haladand előre, nincs oka aggódni a jövője iránt; de van alapos oka bizton reményleni virágzatot, mely letörülve homlokáról a százas tespedés dicstelen bélyegét, méltó legyen egy nagy, nemeskedélyű nemzethez. S e nemzet, szívében Európának, hevével minden szép, jó s nagy iránt, nem volna-e jogosítva ilyen reményekre? Nemzetnek csak akarnia kell, s akarata nem gyermek álmai!»

IV.

(E szerint) Horváthnak mindjárt első munkáiban föltalálhatók írói egyéniségének összes jellemvonásai, melye-

ket későbbi irodalmi pályája mind tisztábban és élesebben tüntet elő.

Ő nem tartozott a merev tárgyilagosság iskolájához, mely a történetíróban csak bírót lát, kinek az előtte fekvő iratok fölhasználására, a tények kiderítésére kell szorítkoznia. Nem osztozott azok fölfogásában, kik a történetírótól követelik, hogy elbeszéljen és bizonyítson; de nem engedik meg, hogy jellemezzen és elmélkedjék; kik azt kívánják, hogy egészen a múltba helyezze magát, és ne gondoljon a korral, melyben él, a közönséggel, melyhez szól.

Horváth lelkét nem töltötte be teljesen az az ambíció, hogy a letűnt századokra világosságot derítsen; hatni akart nemzetére, tanítva, emelve és lelkesítve azt.

Korának nagy eszméi megragadták és áthatották szellemét. Azoknak szolgálatába állott ő is; fölhasználva minden alkalmat, hogy azokat hirdesse, és mint a történeti fejlődés követelményeit állítsa elő. Culturtörténeti dolgozatai minden lépten kapcsolatba hozták őt a tényleges viszonyokkal, rávezették a haladás és reform minden kérdéseire, alkalmat nyújtottak hatnia a közszellemre.

Már első munkájában, a bevándorló magyarok és az akkori Európa közt vont párhuzamban, szabadelvű nézeteit határozottan ki találjuk fejezve. Erélyes szavakkal mond kárhóztató ítéletet a hűbéri rendszerről, mely szerinte «kezdetétől fogva magában hordta az elfajzás csiráit», mert általa «az egyének nem eszmék által, mik egyedül természetes és tartós kapcsai a hon és nemzet iránti hűségnek . . . köttettek a honhoz».

«Ezen rendszer — így szól tovább — miután a szabadságot gyökerében elfojtja s főelve nem egyéb mint

szolgaság, természet szerint korlátlan úrrá teszi a fejedelmet, zsarnokságot szül.» És a vasallusok hatalmában is veszélyt lát, mert «a kormány korlátjai nem igazságon, nem szerződésből eredő jogokon és szabályokon, hanem egyesek, vagy legfőlebb egyes testületek féktelenségén és daczán alapúltak».

És mind ezekből azt a merész következtetést vonja le, hogy Európa nyugati országainak akkori polgári állapottok nem sokkal több műveltséget árul el a magyarokénál. Mert ő a valódi műveltséget csak ott találja föl, hol — úgy mond — «a társasági viszonyok *igazságos* törvények által határozvák meg; . . . hol a közjóra mindenki arányosan áldoz, s viszont arányosan részesül a társaság áldásaiban; hol végre az alkotmány nemcsak néhányak, hanem az egész nemzet . . . erejének s képességének kifejezésére . . . nyújt módot s alkalmat».

Mondanom sem kell, hogy a subjectiv elem illetén érvényesülése, gyakran talán túltengése, a komoly és lelkiismeretes történetírónál az előadás hűségét, a kútforrások elfogulatlan bírálását egyáltalában nem veszélyezteti.

Ép oly kevésbé, a mint a nemzeti érzületnek és a hazafias szellemnek nem volt hátrányára Horváth műveiben széles, európai látköre. A német irodalom történet-bölcseleti műveiből megismerkedvén a népek fejlődésének és az uralkodó eszmék hatásának törvényeivel; a nemzeti élet irányait és eredményeit mindig összefüggésbe igyekezett hozni az európai állam-élet és civilizáció folyamataival.

Sőt ezen történet-bölcseleti irány alapeszméit az

Athenaeum hasábjában 1838. és 1839-ben megjelent, külön czikkek útján ismerteté. Ilyenek: *A szükség és a szabadság a történetben*, — *Gondolatok a történetírás teoriájáról*.

Miként tárgy, szellem és fölfogás tekintetében új irányt teremtett: munkáinak külső formája is jelentékeny haladást jelez a magyar történetírásban.

Ma már mindenki tudja, hogy az írónak nem kisebb gondot kell fordítani munkájának formájára, mint tartalmára. Azonban még néhány évtized előtt *tudományos* munkának csak azt tekintették, mely egyedül szakférfiak számára iratott; mely latin idézetek halmaza és nehézkes demonstrációk tömkelege által elfárasztja, vagy éppen elriasztja a nagy közönséget.

Horváth, az ókor classicus műveinek és az újabb francia írók tanulmányozásából erős formaérzékét sajátított el. (Második pályamunkájának előszavában hangsúlyozza, hogy «tudja és érzi a történetírás kellékeit;... öntudattal mondhatja, hogy forgott lelke előtt is a történetírási tökély eszménye; a törekvés sem hiányzott azt megközelíteni; hogy attól műve mégis oly távol maradt, akarátának s erőfeszítésének rovására nem irathatik».

Csakugyan az akaratról és erőfeszítésről minden munkája tanúságot tesz. Úgy iparkodott írni, hogy a művelt közönség élvezettel olvashassa. Népszerű volt, a szónak legnemesebb értelmében. Eltalálta azt a hangot, melyet megértettek és szívesen meghallgattak. Szinvonala magasan fölemelkedett a köznapiságon; de nem volt oly magas, hogy arra mások is föl ne emelkedhessenek.

(Előadása könnyű és világos, melyet latin idézetek

nem tesznek egyenlőtlenné; sőt a kútforrások magyarra fordított helyeit is ritkán veszi föl a szövegbe; csak ott, hol azok valóban jellemzők; soha azért, hogy a munkát magának megkönnyítse.

Írálya néha nem elég erőteljes és szabatos, nem egyszer áradozó; de mindig gondos és nemes, gyakran emelkedett. A nyelvújítás nagy mestereinek kizárólagos hatása alatt állva, és azon korban nevelkedve, mikor uralma végleg ki volt küzdve, — nyelve tiszta volt. És így azok is, kik Kölcsey szónoklataiban gyönyörködtek, és kiknek Vörösmarty volt kedvencz olvasmányuk: szívesen nyúltak Horváth munkái után.

V.

Mindezen előnyök és előtanulmányok kiválóan alkalmassá tévék Horváthot arra, hogy az *ország egyetemes történetét*, a nagy közönség és tanodáink használatára megírja. Ez volt tulajdonképeni hivatása, melyet szerencsére korán ismert föl, melynek betöltésére szentelte úgy szólván egész, hosszú írói pályáját.

Gymnásiumainkban a hazai történelmet egyáltalán nem, az úgynevezett philosophiában *latin* kézikönyvekből tanulták. Csak 1840-ben kezdetek azzal a gondolattal foglalkozni, hogy ideje volna a magyar történelmet a középtanodák alsó osztályaiba is behozni. De nem létezett tankönyv. Megírására Horváth vállalkozott. Azon korból fennmaradt levelei azt sejtetik, hogy TOLDY ébresztette föl benne ezen gondolatot. Annyi bizonyos,

hogy valósítására buzdította, tanácscsal és tettel támogatta.*

1841-ben jelent meg a gymnásiumok alsó osztályainak használatára szerkesztett kézikönyve, mely csakhamar az ország számos intézeteiben elfogadtatott, úgy hogy 1844-ben már a második kiadás 2000 példánya is elfogyott volt, minélfogva a következő évben a harmadikat bocsátotta közre. Ugyanekkor a felső osztályok számára írt egy nagyobb tankönyvet.

Mindkét munka 1861-ban ismét használatba vétetett iskoláinkban, és mai napig fenntartotta magát; bár azóta számos versenytársai léptek a síkra. És a közoktatási tanács alig egy esztendő előtt azon véleményét fejezhette ki, hogy a tanügy és közművelődés érdekében, a fenforgó viszonyok között, általános elterjedését kell óhajtania. És méltán; mert — bár az újabb didaktikai igényeknek nem felel meg teljesen — úgy az anyag megválasztása és szelleme, mint nemes hangja és szép nyelve által a magyar történelem többi tankönyveit messze túlszárnyalja.

Hatása az ifjú nemzedékre mérhetetlen vala. A szelemtelen és száraz latin compendiumok helyett oly könyvet adott kezébe, mely a haza és a nemzetiség eszméiért lelkesedett; melynek lapjain, nyugodt hangja daczára, az új kor fuvalma vonúl át. Midőn a múlt eseményeire oktatá az iskola növendékeit, észrevétlenül a jelen nagy földadataira készíté elő őket.

* Horváth 1840 július 27-én írja Toldynak: «A história compendiumához hozzáfogtam s már jó előre haladtam». 1840 szeptember 28-án: «Midőn a nagygyűlések alkalmával szerencsém volt Kegyeddel most készült kis históriámról szólnom, óhajtását tetszett Kegyednek kifejezni, azt, mielőtt sajtó alá kerülve láthatni. Ime tehát itt küldöm.»

És Horváth hatása ez irányban annál nagyobb volt, mert gondoskodott arról is, hogy az iskola padjairól kikerült ifjú és a nagy közönség hasonló szellemben olvashassa a haza történetét. 1842-től 1846-ig jelent meg *A Magyarok Története* című négy kötetes munkája. (Kiváló értékkel bír utolsó kötete, mely II. József és Lipót uralkodásának történetét mindenre kiterjeszkedő figyelemmel és önálló ítélettel dolgozza föl.

Ezen munkájában teljesen uralkodik a nyomtatásban megjelent forráskészlet fölött, sőt már kiadatlan emlékeket is kezd fölhasználni.

Különösen szerencsés a történet tagozásában. Nem elégszik meg az ekkorig gyakorlatban levő eljárással, mely a történetet kizárólag külső momentumok egyoldalú fölfogása alapján, az uralkodók és családai egymásután következése szerint, osztotta föl részekre. Arra, hogy ezen eljárás a történetírás föladatával és azonkori állásával többé nincs összhangzásban, először Pulszky Ferencz figyelmezteté a magyar történettudomány munkásait, szellemdús cikkeiben, melyek az 1838. és 1839-ik évi *Athenaeum* hasábjain jelentek meg, ily cím alatt: *Eszmék Magyarország történetének philosophiájához*. Hangsúlyozá, hogy a történetírónak hivatása: «vizsgálni a meny nyire lehet mi a nemzet történelmében külső erők következménye, mi az ország geographiai helyzetének, a föld természetének, a körülfekvő nemzetek befolyásának eredménye». És hogy ezen valóban pragmatikai történetírásra útmutatást adjon, a külbefolyás szempontjából a középkor magyar történetnek vázlatát írta meg.

Horváth fölfogta a figyelmeztetés jelentőségét, és

keresztülvitte azt. Így például az Árpádházból származott királyok korszakát négy fejezetre osztá, melyeknek címei a következők: A német befolyás s ettől föltételezett kereszténység terjedésének s a trón miatti harczoknak korszaka. 1000—1114. — A görög befolyás idoszaka. 1114—1196. — A nemzetiség visszahatásának korszaka. 1205—1235. — Az átalakulási forrongás és a míveletlen népek befolyásának korszaka. 1235—1301.

Ezen fölosztás nem pusztán structurai előnyöket rejtett magában. Nagy horderejű fordulatot jelez a történetírásban. A történelmi elbeszélés súlypontját az uralkodókról a nemzetre viszi át.

Az olvasók ösztönszerűen érezték azt. Innen magyarázható meg, a mit egyik szellemdús írónk említett előttem, hogy a munkának már átlapozásánál, olvasása előtt, a fejezetek címei megragadták az olvasót.

E mellett a hazafias szellem most még szembetünöbben lépett előtérbe, mint korábbi munkáiban. A forrongó korszak mozgalmas eseményei, a nemzet küzdelmei és erőfeszítései híven visszatükröződnek lapjain. Azonban a nemes mérsékletről, mely a történetírónak legelső kötelessége, soha sem feledkezett meg. Ennek köszönhető, hogy még a censura elismerésével is dicsekedhetett.

«A IV. kötetet — írja ő maga Toldyhoz intézett egyik levelében (1846. ápril 15-én) a Collegium Spányiknak adta ki megbírálni, s ez keresztül-kasúl törült, elannyira, hogy úgy mint kezeiből kikerült, alig fogtam volna kinyomtatni. A Collegium azonban Spányik törléseit törülte ki, s munkámat oly jelesnek és loyálisnak mondá, hogy nem is kellett volna a censornak a Collegium elébe terjeszteni.»

Horváth 1846-ban fejezte be négykötetes történeti munkáját. Azonban nagyobb szabású történetírói munkásságának tulajdonképpen csak most állott kezdetén. Teljesen ismerve a magyar történet közrebocsátott forrásait, s belátva mennyire hiányosok és elégtelenek azok: élénk vágy ébredett föl lelkében, hogy fölkutassa, napvilágra hozza és értékesíthesse a könyv- és levéltárakban elrejtett kincseket.

Erre most alkalma is nyílt. Bécsben a Theresianum-növeldében tanár volt. Összeköttetései által megnyíltak előtte az udvari könyvtár, az állami és a cancelláriai levéltárak. A szünnapokat pedig arra használta föl, hogy a jászói és leleszi conventek, Soprony városának és Kismartonban az Eszterházy herczegi család levéltáraiban kutasson. Gazdag anyag-készletet halmozott össze, a XII. századtól a XVII-ig. Különösen azon korszak, mely az Árpádház kihaltától a mohácsi vészig ér, vonta magára figyelmét. Ez volt — mint Toldyhoz intézett leveleiben említi, — «kedvencz tárgya».

Imént nevezett lelkes barátja több ízben kísérletet tett más térre irányozni figyelmét. Midőn 1846-ban a Kisfaludy-Társaság a magyar mythológiának, és kevésbé a magyar püspöki kar a magyar egyház-történelemnek megírására jutalmat tűzött ki; leveleiben ismételve buzdította őt, hogy a pályázatban vegyen részt. Horváth nem engedte magát «kedvencz tárgya» földolgozására irányuló előkészületeitől barátja által eltéríttetni. De csakhamar eltéríté őt az események hatalma.

1847. június 20-án hatvani plébánosnak neveztetett ki. A levelet, melyben erről Toldy értesíti, az ismeretes

latin verssel kezdi: «Inveni portum, spes et fortuna valete». Bizonyára legkevésbé sem sejté, hogy szószerinti értelemben alkalmazhatá magára a költő e mondását. Csakhamar búcsút kellett venni tudományos foglalkozásától, le kellett mondania legszebb reményeiről, életének eszményéről: szerény függetlenségben tudománynak élni.

Még egy év sem múlt el, mióta Hatvanba tette át lakását, midőn az első felelős miniszterium fölterjesztésére Csanád püspökévé neveztetett ki; Pázmány óta hihetőleg az első eset, hogy kizárólag irodalmi érdemek emeltek ifjú lelkészt a főpapok sorába. De ismét alig egy esztendő múlt el, és a függetlenségi harcz elnyomtatása után a külföldre kellett bujdosnia.

VI.

A sors ezen csapása annál súlyosabban nehezedett rá, mert mind azért a mit elvesztett, a tudományos foglalkozásban sem kereshetett kárpótlást. Több éven át egyik országból a másikba vándorolva, az irodalmi munkásság minden segédeszközeit nélkülözve, nem vehette föl a történetíró elejtett tollát.

Vége 1856-ban Brüsszelben telepedett meg, s itt föltárult előtte a királyi levéltár, melynek gazdagságát LANZNAK 1844-ben kiadott *Correspondenz des Kaisers Carl V.* című gyűjteményéből a szakférfiak már ismerték. Köztudomású volt, hogy V. Károlynak Ferdinánd magyar királylyal váltott nagyszámú levelei, úgy

szintén a Németalföldek kormányzóinak, első helyen Mária özvegy magyar királynénak, irományai ott őriztetnek. Kétségtelen vala tehát, hogy e levéltár hazánk XVI. és XVII. századbeli történetének dús kútforrásait rejti.

E szerint Horváth nagy várakozással léphette át küszöbét. De az eredmény meghaladta azt. Ugyanis a politikai levelezések és államiratok mellett, szerencsés volt Máriának magyarországi magánlevéltárát is fölfedezhetni. A királyné az általa özvegyi jogon bírt bányavárosokra és uradalmakra vonatkozó okleveleket és iratokat kihozta magával Magyarországból, és e gyűjtemény később a kamara grófjaival és tiszteivel folytatott levelezés által tetemesen gyarapodott.

Horváth azon tapintattal, melylyel a lényegeset a lényegtelenről meg tudta különböztetni, a fontosabb iratokat lemásolta, és kiadás végett a Magyar Tudományos Akadémiának ajánlotta föl.

Az épen ez időben megalakult Történelmi Bizottság, mely előtt utóbb Horváth vezérlete alatt, és az ő indítványára megajánlott országos dotatio által, széles tevékenységi tér nyílt meg, szerény mérvekben megindult munkásságát a Brüsseli Okmánytár négy kötetének kiadásával kezdé meg. Ez az első gyűjtemény, mely a külföldi levéltáraknak Magyarországot érdeklő irataiból hazánkban napvilágot látott. És ekként e téren is Horváthé az úttörő dicsősége.

Ezen eredmény fölébreszté munkakedvét. És hozzá fogott a gyűjtött anyagkészlet tudományos értékesítéséhez. Megírta Frater György életrajzát, mely úgy az egyénnek

jellemzése és lélektani motívumjainak földerítése, mint a kor rajza által egyaránt mesteri mű; az első magyar nyelven megjelent történeti életrajz, mely a külföldi irodalmak legjobb művei mellé állítható, és egy színvonalon áll azon kitűnő politikai jellemrajzokkal, melyek néhány évvel előbb Kemény és Csengery tollából jelentek meg.

A történetírók és maga Horváth is Frater György cselekvésének főrugóját «a határtalan nagyravágyásban» keresték volt, és úgy fogták föl őt, hogy mind Ferdinándot mind Szulejmánt rászedte. Most ellenben Horváth kimutató, hogy Martinuzzi mindkettő iránt őszinte volt, s ingatagnak látszó «politikai irányában a végelmerüléssel fenyegetett haza s nemzet fennmaradása és megszilárdulása volt az ő vezércsillaga».

És ezzel bizonyára nemcsak a sokat ócsárolt államférfiút akarta rehabilitálni; hanem egyúttal akart hatni nemzetére, mikor előadá, hogy Martinuzzit, miután meggyőződött, hogy Magyarország sem saját erejével, sem idegen támogatással nem biztosíthat magának független állami létet, hazája szeretete és érdekeinek helyes fölfogása vezeti Ferdinánd táborába.

És ezen életrajzot csakhamar a dolgozatok hosszú sora követé. Ismét elemében találja magát. Az a gondolat, hogy a külföldön is tehet szolgálatokat honának, és betöltheti hivatását, úgy szólván kibékíté sorsával. Az 1858-ik év elején teljes resignációval írja Toldynak, hogy miután a hazájába való visszatérés reményéről le kell mondania, nagyobb mérvű irodalmi munkásságot készül kifejtetni, és e célból a magyar történelem összes for-

rásmunkáit kívánja megszerezni, a mihez közreműködését veszi igénybe.

VII.

És ezen levél újra szoros viszonyba hozza a két kiváló férfiút. A lefolyt évtized alatt meglazult összeköttetésök; de Toldy szíve változatlanul megőrzé száműzött barátja részére azon érzelmeket, melyeket pályája kezdetétől fogva táplált iránta.

Ezen nemes szellemű férfiú emléke élénken áll még mindnyájunk előtt. A legtöbben közülünk szerencsések valánk tanácsaiban, sőt támogatásában is részesülhetni. És felejtethetlenné fognak maradni azon szép perczek, mikor első kísérleteinkkel vagy terveinkkel szerényen és félénken közeledénk hozzá; mint fogadta közléseinket sűgárzó arczczal, és jutalmazta baráti ölelésével; mint emelkedett keblünk, hallgatva meleg szavait, és százszor is végig olvasva lelkesítő sorait.

Az önzetlenség és ügyszeretet oly magaslatán állott ő, hogy egyaránt vélt szolgálni hazájának a maga munkássága és mások munkásságának előmozdítása által. Másoknak szentelni idejét, figyelmét és szellemének erejét: inkább gyönyör volt rá nézve mint áldozat.

Ezt tapasztalni senkinek sem volt annyi alkalma, mint Horváthnak. Száműzetése idejében, irodalmi munkásságának Toldy volt főtényezője; irányt adva és buzdítva; könyvekkel látva el őt, és kiadót szerezve neki; a könyvvizsgáló hatóságokkal alkudozva, és ismé-

telten téve lépéseket, hogy amnestiát eszközöljön ki részére.*

Horváth Brüsszelben, kisebb munkák mellett, a legújabb kornak történetét készült földolgozni, 1792-től 1848-ig, hogy ezzel négy kötetes munkáját befejezze. Toldy nem helyeselte e tervet, mert belátta, hogy ama kiadvány sokféle előnyei mellett, nem felel meg többé a történetírás újabb állásának, és távol áll attól a magaslattól, melyre Horváth azóta, a Martinuzzi-féle életrajza tanúsága szerint, fölemelkedett vala. E miatt azt ajánlá Horváthnak, hogy mindenek előtt a négy kötetet dolgozza át újra, és ígérte, hogy szerezni fog a munkának kiadót.

Horváth örömmel karolta föl ezen eszmét. «Ha az 1848-iki események — írja válaszában — be nem állnak vala, már azon évben megkezdtém volna az újabb dolgozást. Azóta az csak oly vágyként lebegett előttem, mely soha sem fog teljesedhetni, s íme Te reményt nyújtasz leveledben!» **

És néhány héttel utóbb Toldytól azon értesítést vette, hogy Heckenast a munka kiadását elvállalta. Haladék nélkül hozzáfogott a munkához. Megfeszített erővel és oly kitartással dolgozott, hogy öt hónap elteltével készen állott az első kötet. «Az átdolgozással — írja e nyár végefelé — vagy inkább újra dolgozással készen vagyok ugyan már, de a tisztázást nem kezdek meg,

* Sajnos, Toldynak Horváthhoz intézett levelei nem maradtak fenn. Csak Horváthnak Toldyhoz írt leveleit bírjuk, ez utóbbinak gazdag levelesgyűjteményében, mely az Akadémia könyvtárában őriztetik. De Horváth leveleiből is teljesen méltathatjuk Toldy hatását és nemes szerepét.

** 1858. február 20.

a míg kezemnél nincs az első kiadás. Ha mást nem is, legalább az elején néhány sort s a fölosztást csak meg kell mégis tartanom, hogy második kiadásnak nevezhessük». *

És valóban új munka volt az, melynek megírásában Horváth a történetnyomozás minden újabb eredményeit és saját leváltári búvárlatainak gyümölcseit földolgozta; sőt további önálló kutatásokra is talált ösztönt és időt. «Kivált Nagy Lajos és Zsigmond történetét dolgozva — írja egy alkalommal — látom, hogy sok abban, mire nézve igen hiányos eddigi ismeretünk. A bécsi levéltár-ból másolt okmányaim egynémely hézagot betöltenek; viszont új hézagokat fedeznek föl, de melyeket eddig napvilágot látott kútfőinkből ki nem tölthetünk.» Sokat várt az olaszországi levéltárak átkutatásától; főleg ezért hagyta el Brüsselt, és tette át lakását olasz földre. **

A történelem kötetei gyorsan következtek egymásra. 1863-ban ki volt nyomatva a hatodik is, mely 1815-ig ért; de ennek és az ötödiknek közrebocsátását a censura éveken át akadályozta.

Ennek daczára, egy jobb jövő reményében, Toldy arra igyekezett bírni Horváthot, hogy a munkát tovább folytassa, és a legújabb kor történetét is írja meg.

«Szíves leveledben — így válaszol Horváth — sok vigasztalót találtam. Mert olvasván mennyi melegséggel beszélsz rá, hogy munkámat 1848-ig folytassam, meg kellett győződnöm, hogy nem tartod egészen elveszett

* 1858. szeptember 17.

** 1859. február 24.

munkának az eddigi kötetekre fordított fáradságomat . . . Nem tagadhatom, hogy egy idő óta néha némi lehangoltságot érzek magamban ama teljes hallgatás miatt, melylyel munkám találkozott . . . Leveled meleg sorai-
ból tehát méltánylását olvasom ki ügyekezeteimnek, mi annál jobban esett, mert az Tőled kárpótlást nyújt nekem százak hallgatásaért, s elegendő bátorításul szolgál megírni még az 1823—1848. korszak történelmét, ha erről egészen lemondtam volna is.»

És már két évvel utóbb a közönség kezein forgott a *Huszonöt év Magyarország történelméből*. Bármiként nyilatkozzék a kritika egyes részleteiről, az események és egyének jellemzéséről: az kétségtelen, hogy nehéz föladatát meglepő sikerrel oldotta meg. Semmiféle alapmunka vagy vezérfonálul szolgáló korrajz nem állott rendelkezésére. Oly közel állott hozzá e kor, hogy a *történeti* értékű kútforrásokat nélkülöznie kellett; és mégis nem oly közel, hogy ő annak tényezője vagy akár közvetlen tanúja lett volna.

Önmagának kellett az egész korszakot reconstruálni. És ezt ritka szerencsével tette meg. A nemzet életének és küzdelmeinek oly képét állítá az újabb nemzedék elé, a melyből az eszmék és irányok iránt teljes tájékozást szerezhet, a jelenkor fejleményeit kapcsolatba hozhatja a múlttal, és levonhatja a történelem nagy tanulságait. Valóban elmondhatjuk, hogy minél inkább távoznak el ama kortól, mind kevésbbé fognak föltűnni a könyv hiányai vagy tévedései, és mind nagyobb mértékben fogják méltányolni előnyeit.

VIII.

Ugyanezt mondhatjuk azon munkájáról, melylyel egy még nehezebb föladatot oldott meg, melyben a függetlenségi harcz történetét írta meg.

A sokféle nehézségekhez, melyeket az író helyzete a külföldön és a tárgy természete teremtett; még a belső harcz is járult, melyet az igazságért hevülő történetíró és a honvágytól emésztett száműzött küzd egymással.

E harcz és annak kimenetele Horváth jellemrajzához a legdicsőségesebb vonásokat nyújtja; annál inkább, mert bizalmas levelezése lelkének legbensőbb gondolatait tárja fel előttünk.

Midőn e munkán dolgozott, ismételve közlé Toldyval kétségeit és aggodalmait.

«Látand-e ez — úgy mond — világot egyhamar? nem tudom. Minden lépten-nyomon inkább meggyőződöm, hogy ha ezt kibocsátom, végkép elzárom magam előtt a kaput hazámba. Ó pedig mennyire vágyódom már oda!» *

Toldy, a ki ép oly hön kívánta, hogy a haza viszszerje kitünő történetíróját, minden rábeszélő tehetségét fölhasználja, hogy a megkezdett munkának megírásától visszatartsa. Sokféle érvekkel igyekezik őt meggyőzni, hogy a forradalom történetét megírni még nem lehet, és néki nem is tanácsos. Azt javasolja, hogy emlékiratokat szerkesztszen, melyeket majd a jövő tör-

* 1864 június 7.

ténetírója fog fölhasználni. De a hű barát tanácsait ez egyszer nem hallgatta meg.

«Mit az 1848—1849-iki történetről írsz — olvassuk Horváth válaszában — nagy részben való ugyan, s teljes mértékben érzem azok súlyát; de bajos már követnem tanácsodat. A munka készen van; készen van pedig történet s nem emlékirat alakjában . . . A politikai történetet, mondd, megírni sem nem lehet, sem nekem nem tanácsos . . . Én úgy hiszem lehet, ha talán nem tökéletesen is. De melyik epochát vagyunk képesek tökéletesen megírni? Én úgy hiszem, ezt politikai szempontból teljesebben vagyok képes megírni, mint az 1823—1848-ik, vagy 1790—1820-it. A főindokok, irányok ismereteseek, ismeretes sok részlet is; és ha ezekből most egynémi elmarad, vajjon ezért az egészet elhagyjuk-e? Pótolják a hiányt utódaink, miként mi pótoljuk elődeinkét. A függetlenséget a nemzet irányában, úgy vélem, nem nehéz megörzeni; anélkül pedig, hogy ha itt-ott erősek, csípősek vagyunk is, a jobbak által ne helyeseltetnénk. A lármázó vulgussal mit sem gondolok . . . A hatalom irányában, igaz, bajosan, sőt épen nem lehetne megtartanom a függetlenséget, ha csak azon, bár igen-igen hő vágyam állna mindig szemem előtt, hogy a beútat elzárom magamnak. De ez csak személyes indok, a melynek, úgy vagyok meggyőződve, nem szabad feláldoznom a hazai érdeket, mely a kor történetének megírásában s kiadásában fekszik . . . Kedves barátom, szeretném már szívni hazám levegőjét, ölelni benneteket; de ezen személyes indokból nem vagyok képes hallgatni. Legyen, hogy írói hiúságom erő-

sebb mint honvágyam; legyen, hogy a közérdeket többre tartom, mint a személyemét; de már teljesen elhatároztam magamat, bármi legyen is számüzöttségem tekintetében következése, kiadni a munkát.» *

Ezen szilárd elhatározással szemben, Toldy azon volt, hogy a munka megjelenése előtt tegye lehetővé Horváthnak a visszatérést hazájába; mert attól félt, hogy ez a munka megjelenése után lehetetlenné fog válni. Lépéseitől sikert várt, és 1865 tavaszán fölhívta Horváthot hogy most nyújtsa be folyamodását.

Azonban Horváth, tiszteletre méltó egyeneslelkűségét bizonyítva, csak munkájának megjelenése után volt hajlandó folyamodni. Elhatározását a következőképen indokolja:

«Én — úgy mond — történetet nem vagyok képes másként írni, mint mikép azt a meggyőződés mondolja tollamba. Meggyőződésem hibás lehet; de a mit írok, híven, minden szépítés nélkül fejezi ki nézeteimet s meggyőződésemet. Ez az oka, hogy újabb munkám is néhol talán erősebb színekkel van írva, mint a számító eszély javasolhatta volna. A mérsékletet szeretem s követem is ugyan a kifejezésekben, de a kétszínűséget gyűlölöm... Bár a munka egyik főiránya mérsékletet kötni a nemzet szívére minden válságos helyzetben; bár az kiengesztelődést sürget: az előadás egyes részei mégis erősebbek, mintsem hogy azt közönyösen fogadnák az illetők... Bármily türelmetlenül is sovárgok tehát viszontlátni hazámat... az eszély várásra int, legalább addig, míg ezen

* 1864. szeptember 1.

új bűn is constatirozva lesz, s az amnestiába foglaltathatik».*

A munka 1865 nyarán Genfben csakugyan megjelent. «Úgy hiszem — írja ekkor ismét Toldynak — nem hiba általában véve, hogy e korszak így íratott meg. Ki tudja, mikor lett volna alkalmas idő annak megírására, ha még a kibékülés előtt, mikor az igazságtalanságok és törvénytelenségek ónsúlya alatt nyögött hazánk, meg nem íratik. Nekem ugyan árthat, . . . mert elüthet forró vágyam teljesülésétől, hazámat viszontláthatni. Azonban nem tudtam menekülni az igazmondás ösztönének s parancsszavának hatalma alól, bár éreztem is, hogy magamnak ártok vele. Mentségem csak az lehet, hogy az ellenfélre is kimondtam az igazat. S annyi lehetetlen, hogy ne tessenek az iránytadó körökben is, hogy a népbálvány lerontására, ha nem több, legalább annyi erőt fordítottam, mint a nemzeti jogok sértőinek megrovására** . . . Kossuth működését egész valósággal adván elő, tetteit és személyét híven ábrázolván, nem keveset contribuáltam ahoz, hogy ő az értelmiségben egészen elvesztette népszerűségét. Kossuth maga is így vélekedik a könyvről, mint hallom, s nem kevésbbé bosszús ellem mint Perczel és Klapka, kiknek bizony szinte nem hízelegtem. A szerencsétlen könyv e szerint nekem csupa ellenségeket csinált. De azért meg sem bánom, hogy megírtam azt; mert lelkiismeretem azt mondja, hogy az emberi gyarlóságból eredő kisebb detailhibákat kivéve,

* 1865. június 28.

** 1865. szeptember 11.

az egésről híven megírtam az igazat, és jó szolgálatot tettem a honi történetírásnak.» *

Ezen nemes és férfias nyilatkozatok mellett azonban gyakran megható kitöréseivel találkozunk a honvágynak.

«Ha azt mondanám — írja például 1866 elején — hogy szívszakadva várom sorsom eldölését, nem mondanék neked új dolgot . . . . Annyira kiállhatatlanná lett előttem a bujdosás s erőssé a vágy hazámba visszatérhetni, hogy ha most is meghiúsulna minden remény, még arra is kész volnék, hogy engedély nélkül térjek haza; tegyenek azután velem a mit tetszik.» **

IX.

Még egy hosszú évig kellett szenvednie; végre az 1866-ik év utolsó napjaiban a fejedelmi amnestia megnyitotta előtte hazáját.

Nem azért vágyott ide vissza, hogy kipihenje a száműzetés küzdelmeit. Nem nyugalom után vágyódott, a közeledő aggkor küszöbén.

A fokozott és sokoldalú tevékenység napjai várakoztak itt reá. A politikai és társulati élet különféle elfoglaltatásai közepett, egy újabb nagy munkára vállalkozik: hatkötetes történetének átdolgozására.

Hogy az előbbinek hiányait, melyek külföldi tartózkodásából folytak, kipótolja, örökké ifjú szellemének egész

* 1866. szeptember 6.

** 1866 január 29.

buzgalmával fogott hozzá az előtte megnyílt bécsi állami és cancelláriai levéltárak átkutatásához. Ezekben, és később társulatunk vidéki kirándulásain is, oly kitartással, mely a tudomány fiatal munkásait gyakran megszágye-níté, másolta és kivonatozta az okiratokat és leveleket. Emellett a külföldi és hazai történelmi irodalom újabb termékeit gondosan tanulmányozta.

Ennek következtében munkájának számos részeit, különösen azokat, melyek a kereszténység behozatalát, I. Ferdinánd, II. Mátyás és II. Ferdinánd, a nemzeti fölkelések korát és a legújabb kor politikai mozgalmait tárgyalták, tetemesen megbővíté, és teljesen átdolgozá. Mind a mellett 1871 elején készen állott a most már nyolcz kötetre terjedő munka.

Azonban bármily jelentékeny az a fokozatos haladás, melyet a magyar történetnek Horváth tollából folyt különböző földolgozásai szemeink elé állítanak: a szellem és irány mindig ugyanaz maradt. Erre sem a hontalan számüzöttnek elkeseredése, sem az aggkor higgadt fölfogása nem gyakorolt módosító befolyást.

Miként a haza ből se az abszolút hatalommal folytatott alkudozásaiban igényeit nem a változó viszonyok alakulásához mérte, soha sem elégedett meg kevesebbel és soha sem követelt többet a *törvényes* állapot visszaállításánál; úgy Horváth is hazájának és a saját életének változó viszontagságai között, soha sem elégedett meg kevesebbel és soha sem ragadtatta el magát tovább: a *történelmi igazság* hirdetésénél, a haza és a szabadság eszményeiért való lelkesedésnél.

X.

E munka, mely a huszonöt év és a függetlenségi háború története által kiegészítve, a nemzet történetét a legrégebb időktől napjainkig foglalja magában, bizonyára évtizedeken át versenytárs nélkül fog maradni.

Létesítése a szerencse oly kedvezése vala, a melyben elődei közül egyik sem részesült.

Horváth István alig az alapköveket rakta le, és az anyagot gyűjtötte egybe a nagy épülethez, melynek eszménye lelkében élt.

Jászay Pál mindkét munkájának csak bevezető kötetét írhatta meg.

Gróf Teleki József Hunyadyak kora történetéből a legérdekesebb fejezetek, melyek az ország beléletét, politikai és kulturai állapotát tüntették volna elő, hiányoznak.

Szalay László kezeiből a tollat éppen akkor ragadta ki a halál, mikor azon korhoz ért, a melyben államférfiúi szelleme legotthonosabban érezheté magát.

Ellenben Horváth Mihály Magyarország teljes történetét *ötféle* földolgozásban adhatta.

1841-ben a *hét ívre* terjedő vázlat volt első kísérlete. Harminczkét év múltával, *tizennégy kötetben* nyújtotta a közönségnek hazánk történetét.

És több más tekintetben is szerencsésnek mondhatjuk pályáját.

Megadatott neki, hogy kutatásainak dús eredményeivel gazdagíthassa a magyar történettudományt és

ugyanakkor fölfogásával s előadásával magas színvonalra emelje. Előbbre vitte és népszerűvé is tette a tudományt. Munkái, melyek nélkülözhetetlenek a szakférfinak, nagy hatást gyakoroltak a közönségre.

És *ezen* hatásban culminál jelentősége. A nemzet újabb történetének *három* válságos korszakában a történelem «magistra vitae» hivatását főleg az ő tollával teljesíté.

1848 előtt, a reform és a haladás eszméinek szolgálatába állva, azok diadalrajutásában műveinek is volt részök.

A forradalom leküzdését követő időkben, a nemzeti múlthoz való törhetetlen ragaszkodást, a nemzet jövőjében való bizodalmat táplálta; de egyúttal a mérséklet azon szellemét is ápolta, mely a nemzetet a kiegyenlítés révpartjára volt vezetendő.

Végre az alkotmány visszaállítása után, nagy munkái és tankönyvei által, erősíti azon nemzeti öntudatot és történeti érzéket, mely a politikai élet föltétele és a nemzeti fönmaradás biztosítéka.

Ily hatást gyakorolni a közszellemre, oly nagyszabású műveket hozni létre, csak kivételes egyéniségeknek kiváltsága.

De Horváth Mihály történetírói munkásságának voltak tulajdonai, melyeket mindnyájan elsajátíthatunk, és elsajátítani mindnyájunknak kötelességünk.

Ilyen fáradhatatlan szorgalma, mely nemcsak a folytonos munkában nyilvánul, hanem szüntelen tanulásra és haladásra ösztönöz.

Ilyen jellemszilárdsága, mely az író egyaránt érzéketlenné teszi a hatalom csábjai és a tömeg tapsai iránt.

Ilyen nemes ambíciója, mely a történetíró főfeladatát abban látja, hogy a múltat földerítve, a jelen nemzedéket oktassa, és nemzete jövőjének megalapításában közreműködjék.

Ilyen végre változatlan hűsége, melylyel hazájához ragaszkodott. Mert az ő munkásságáról is elmondandja az irodalomtörténet, a mit a koszorús költő Deák Ferenczről:

«Mert abban állt hűsége önmagához,
Hogy, mint delejtű fordul csillagához,
És mozdulatának egy irányt az ád,
Ő mindig egyet nézett, — a hazát!»

